

Олена Сокурєнко,
ORCID iD 0000-0003-1702-4802
кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії й методики
дошкільної та початкової освіти
Миколаївський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти
вул. Адміральська, 4-а, 54001, м. Миколаїв, Україна
olena.sokurenko@toiipro.mk.ua

МУЗЕЙНА ПЕДАГОГІКА В УТВЕРДЖЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ

У науково-методичній статті обґрунтовано актуальність і доведено доцільність вивчення питання застосування музейної педагогіки в утвердженні української національної та громадянської ідентичності здобувачів освіти. Подано визначення поняття «музейна педагогіка» в зазначеному контексті. Визначено основні компоненти музейної педагогіки як засобу утвердження національної та громадянської ідентичності здобувачів освіти.

Акцентовано на особливостях проведення музейних уроків і занять як навчального методу. Подано орієнтовну структуру музейного уроку / заняття та його технологічну карту. Продемонстровано зразки завдань на такому уроці для здобувачів освіти на прикладі зошита для відвідувачів чеського Педагогічного музею імені Яна Амоса Коменського.

Набули подальшого розвитку ідеї застосування музейної педагогіки в утвердженні української національної та громадянської ідентичності здобувачів освіти.

Ключові слова: ідентичність; музейна педагогіка; музейний урок; національна ідентичність; національно-патріотичне виховання; українська національна ідентичність.

© Сокурєнко О. О., 2024

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями.

Формувати у здобувачів освіти ключові компетентності, світоглядні уявлення на основі загальнолюдських і національних цінностей в освітньому процесі – мета діяльності педагогічного працівника, оскільки є «нагальна необхідність переосмислення зробленого і здійснення системних заходів, спрямованих на посилення національно-патріотичного виховання дітей та молоді – формування нового українця, що діє на основі національних та європейських, цінностей» (Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України, 2022, с. 1).

У законах України «Про освіту» (2017), «Про вищу освіту» (2014), «Про культуру» (2011), «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (2023), Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України (2022), Постанові Верховної Ради «Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» (2015), Указі Президента «Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадянськості у цій сфері» (2016), Указі Президента «Про загальнонаціональну хвилину мовчання за

загиблими внаслідок збройної агресії російської федерації проти України» (2022), Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (2023) акцентовано на доцільності посилення національно-патріотичного виховання, зміцненні національної єдності, утвердженні національної ідентичності та самоідентичності.

Посилення національно-патріотичного виховання, утвердження національної та громадянської ідентичності здобувачів освіти в умовах війни та повоєнний час є обґрунтованим. Доцільним є пошук ефективних методів, прийомів, засобів і ресурсів для реалізації цих важливих напрямів.

Дослідження питання застосування ресурсів музейної педагогіки в утвердженні національної та громадянської ідентичності здобувачів освіти є актуальним з кількох ключових причин:

- Сучасні тенденції в освіті визначають значення культурного розмаїття та розвиток глобальних громадянських компетенцій (Козловець М. А., 2009). Музейна педагогіка стає важливим інструментом для досягнення цієї мети, сприяючи розвитку культурного розуміння та громадянської свідомості через занурення в культурні та історичні контексти.
- Музеї не лише зберігають історію та культурні цінності, але й впливають на формування ідентичності суспільства. Вони можуть стати місцем, де здобувачі освіти відчуватимуть зв'язок зі своєю культурною спадщиною та національною ідентичністю.
- Музеї мають потенціал бути інклюзивними середовищами, що сприяють утвердженню національної та громадянської ідентичності різних груп населення. Вони можуть створювати і реалі-

зовувати програми, спрямовані на залучення різних культурних, етнічних та соціальних груп до формування спільної національної та громадянської свідомості.

- Сучасні технології, зокрема віртуальна реальність та розширена реальність, відкривають нові можливості для музейної педагогіки, що дає змогу створювати інтерактивні та імерсивні візуалізовані дослідження, які сприяють утвердженню національної та громадянської ідентичності.

Вивчення цього питання важливе для розуміння ролі музеїв у формуванні національної та громадянської ідентичності, а також для розроблення ефективних методів музейної педагогіки, спрямованих на досягнення цих цілей у сучасному освітньому контексті.

Питання застосування музейної педагогіки в означеному контексті є частиною наукового дослідження «Науково-методичні засади утвердження української національної та громадянської ідентичності педагогічних працівників дошкільної та початкової освіти Миколаївської області», що започаткували науково-педагогічні і педагогічні працівники кафедри теорії й методики дошкільної та початкової освіти Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти. Тему наукового дослідження затверджено рішенням вченої ради МОІШО № 3 від 19 червня 2024 року.

Аналіз основних досліджень і публікацій із зазначеної проблеми.

Ідеї педагогічної та педагогічно-просвітницької діяльності музеїв набули розвитку та сучасного значення в Німеччині (початок ХХ ст.), саме там з'явилися терміни «музейна педагогіка» (Г. Фройденталь), «музейна дидактика», «освітня діяльність музеїв»; здійснено наукове обґрунтування процесу підготовки, організації та проведення музейного заняття з учнями шкіл (Г. Кершенштайнер, А. Ліхтварк, А. Рейхвейн, К. Фрізен, К. Фолль та ін.). К. Фрі-

зен – важлива фігура в розвитку ідей музейної педагогіки, особливо в контексті її теоретичних засад і практичних підходів. Він був одним із тих, хто активно сприяв формуванню музейної педагогіки як окремої дисципліни: «К. Фрізен зробив суттєвий внесок у розроблення методів навчання та виховання в музеях, підкреслюючи, що не лише зберігає культурну спадщину, але є потужним інструментом для освітнього процесу» (Довгий С. О., 2020, с. 14).

На підґрунті вивчення доробку К. Фрізена визначимо такі ключові аспекти реалізації музейної педагогіки:

- Акцент на взаємодію з експонатами. Найбільш ефективно навчання відбувається через безпосереднє ознайомлення з експонатами, коли здобувачі освіти мають можливість самостійно досліджувати предмети, а не тільки здобувати теоретичні знання з текстів або розповіді вчителя. Це дозволяє якісніше засвоювати матеріал і глибше розуміти культурну спадщину.
- Педагогічний потенціал музею. Музеї потрібно розглядати не тільки як місця для зберігання колекцій, а й як активні освітні центри, що пропонують різноманітні програми для різних груп відвідувачів (дітей, студентів, дорослих, родин).
- Інтерактивні методи навчання. Розвитку потребують ідеї інтерактивного навчання в музеях. Важливо не лише пасивно спостерігати за експонатами, але пропонувати участь відвідувачів у процесі пізнання через різноманітні ігри, практичні заняття та творчі активності.
- Варіативні музейні програми. Доцільним є створення освітніх курсів, що орієнтовані на різні вікові та соціальні групи. Такі навчальні плани мають стимулювати інтерес до мистецтва, історії та нау-

ки, розвивати критичне мислення і сприяти культурному розвитку громадян.

Тож з огляду на такі ключові аспекти реалізації музейної педагогіки вбачаємо її потужний ресурс у реалізації завдань виховної роботи і національно-патріотичного виховання, що має стати важливою частиною освітнього процесу в умовах сьогодення.

У наукових розвідках В. Снагощенко визначено шість основних етапів розвитку вітчизняної музейної педагогіки:

- просвітницький етап (XVIII ст.) – зароджується музейна педагогіка та ідеї її застосування в освіті;
- освітньо-просвітницький етап (I половина XIX ст.) – відбувається заснування освітніх музеїв;
- освітньо-виховний етап (II половина XIX ст. – початок 20-х рр. XX ст.) – посилюються зв'язки між музеями та закладами освіти;
- політико-просвітницький етап (II половина 20-х рр. XX ст. – середина XX ст.) – руйнуються до-революційні традиції, змінюється освітня парадигма;
- суспільно-політичний етап (60–80-ті рр. XX ст.) – з'являються нові підходи до змісту та методів музейної педагогіки;
- комунікативний етап (90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.) – створюються музеї в закладах освіти, упроваджуються активні та інтерактивні методи в музейно-освітній діяльності (Снагощенко В. В., 2010, с. 15–16).

У сучасних наукових розвідках простежуємо три підходи до розподілу предмета дослідження музейної педагогіки, які співвідносяться з етапами її розвитку:

- практико-орієнтований підхід, згідно з яким освітня діяльність музею передбачає сукупність практичних рекомендацій, форм і методів роботи з відвідувачем (здобувачем освіти) в музеї;

- науково-освітній підхід, що визнає організацію системи освітньої діяльності вихованців, згідно з яким співробітникам культурного центру належить розробити освітні концепцію і програми, виховні проекти із застосуванням інноваційних форм, методів і технологій в роботі з учнями;
- комунікативний підхід (його методика співвідноситься з методикою діяльнісного підходу), що зумовлює взаємодію відвідувача (здобувача освіти) з колекцією (середовищем), педагогом і між собою (Довгий С. О., 2020, с. 8).

Окреслення нерозв'язаних питань, порушених у статті.

Російсько-українська війна порушила питання української національної та громадянської ідентичності, бо стала викликом не тільки для територіальної цілісності України, але й для її культурної, історичної та соціальної ідентичності. В умовах зовнішньої агресії виникла потреба переосмислити, хто ми як нація, наші корені, цінності, які ми захищаємо, інтенсифікувалася робота над дослідженнями, пов'язаними з українським національним дискурсом, героїзацією національних постатей, відродженням української мови та культури.

Низку сучасних досліджень присвячено становленню і утвердженню української національної ідентичності (Кремень В., 2005, Нагорна Л. П., 2002; Удовиченко Л., 2022), особливостям застосування музейної педагогіки в сучасній освіті, проте означені ідеї розвитку світогляду, ціннісних орієнтацій особистості потребують подальшого розвитку.

Формулювання мети статті. Для розв'язання окреслених питань доцільним є дослідження особливостей застосування ресурсів музейної педагогіки в утвердженні національної та громадянської ідентичності здобувачів освіти.

Завдання статті.

1. Сформулювати визначення поняття «музейна педагогіка» в контексті утвер-

дження національної та громадянської ідентичності здобувачів освіти.

2. Визначити роль музейної педагогіки в утвердженні національної та громадянської ідентичності здобувачів освіти.

3. Розглянути особливості проведення музейних уроків як навчального методу. Продемонструвати зразки завдань музейного уроку для здобувачів освіти на прикладі зошита для відвідувачів чеського Педагогічного музею імені Яна Амоса Коменського.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням набутих наукових результатів.

Ключовим поняттям досліджуваної проблеми є поняття «музейна педагогіка». Попри те, що її ідеї розвиваються протягом тривалого періоду, в педагогічній науці немає єдиної думки щодо визначення цього терміна.

На підґрунті вивчення вітчизняних та зарубіжних наукових джерел І. Б. Червінська зазначає, що музейна педагогіка є:

- наукою, яка досліджує процес виховання особистості через певні засоби;
- міждисциплінарною науковою галуззю, що поєднує музеєзнавство та педагогічні дослідження, спрямовані на досягнення освітніх цілей суспільства через специфічні форми музейної комунікації;
- діяльністю, що слугує зв'язком між культурними інституціями, їхніми колекціями та відвідувачами (Червінська І. Б., 2019, с. 18–19).

Підсумуємо думки авторки – освітня діяльність музею є теорією, яка описує процес комунікації в культурно-освітньому центрі, вплив відповідних форм комунікації на аудиторію, упровадження нових методик і музейно-педагогічних програм в освітню практику тощо. Артцентр як унікальний культурно-освітній простір стає середовищем для розвитку світогляду, емоційної чутливості та ціннісних орієнтацій особистості. Музейна педагогіка є

міждисциплінарною сферою, яка поєднує музеєзнавство, педагогічні дослідження, психологію, культурологію тощо. Її мета – сприяти реалізації освітніх завдань суспільства через специфічні форми комунікації, методи залучення аудиторії, якими послуговуються в музеях: інтерактивні експозиції, лекції, майстер-класи, квести тощо. Музейний виховний процес є практичною діяльністю, що встановлює взаємодію між закладами, їхніми зібраннями та оглядачами. Цей зв'язок є визначальним для донесення культурної спадщини, підвищення рівня обізнаності суспільства та створення умов для активного навчання й дозвілля. Саме тому музейна педагогіка – це комплексний інструмент для розвитку особистості та суспільства через культурну й освітню взаємодію.

Поняття «музейна педагогіка» О. В. Караманов визначає як «модель взаємної багатосторонньої комунікації закладу освіти та людини відповідного віку з культурним простором з метою соціалізації та розвитку творчих здібностей. Це синтез різноманітних наукових освітніх концепцій та педагогічних технологій, спрямованих на актуалізацію минулого, творче осмислення цінностей сучасності та проєктування особистісного розвитку у майбутньому» (Караманов О. В., 2019, с. 50).

Музейна педагогіка постає як сучасна наукова дисципліна та інноваційна освітня технологія, спрямована на трансформацію традиційних занять через «оживлення» експозицій і наповнення їх новими змістами та значеннями. Вона охоплює широкий спектр занять різного формату, статусу та цільової аудиторії, забезпечуючи інтерактивний і багатовимірний освітній процес у культурно-освітньому центрі.

Ця галузь базується на сукупності наукових концепцій, принципів і методів, що визначають зміст і стратегії педагогіки музею. Її основне завдання – створення методологічних основ для організації освітньої діяльності в музеях, що сприяє розвитку творчого мислення, критичного осягнення культурної спадщини та формуванню

міждисциплінарного підходу до навчання. Музейна педагогіка також ставить за мету вдосконалення взаємодії між експозиціями та відвідувачами, роблячи процес пізнання більш доступним, динамічним та емоційно насиченим.

У колективній монографії (наук. ред. С. О. Довгий, 2020, с. 46–51) подано терміни, поняття та категорії, що визначають сучасні музейно-педагогічні підходи та концепції. Запропоновані терміни розширюють обсяги стандартних і загальних визначень, репрезентуючи багатогранність музейної педагогіки та освітньої діяльності, які за своєю природою не піддаються однозначному трактуванню чи інтерпретації.

Важливим для нашого дослідження є підхід Н. М. Пусепліної до визначення «музейно-педагогічної діяльності», що пропонується розглядати як сукупність різноманітних заходів і форм роботи, які проводяться у музейному середовищі з аудиторією різного віку. Це особливий вид педагогічної діяльності, що передбачає систематичну, організовану, науково обґрунтовану та цілеспрямовану творчу взаємодію між учителем і учнем, викладачем і студентом. Основна мета такої діяльності – забезпечити гармонійне поєднання урочної, позакласної, позашкільної, аудиторної та позааудиторної роботи, спрямованої на виховання, навчання й розвиток особистості в унікальному просторі музею, де освітній процес набуває інтерактивного й емоційно насиченого характеру (Пусепліна Н. М., 2011, с. 30).

Визначення поняття «музейна педагогіка» в контексті утвердження національної та громадянської ідентичності здобувачів освіти належить розкривати через її освітню, виховну та комунікативну функції. У цьому контексті розуміємо дефініцію як міждисциплінарну науково-методичну діяльність, що спрямована на виховання особистості, формування національної свідомості, історичної пам'яті, патріотизму та громадянської відповідальності здобувачів освіти через використання ресурсів музеїв,

їхніх колекцій та форм інтерактивної комунікації.

Визначимо основні компоненти музейної педагогіки в розглядуваному контексті:

1. **Освітній компонент.** Музейна педагогіка спрямована на передання знань про історію, культуру, традиції та досягнення нації. Для здобувачів освіти це стає засобом глибокого пізнання свого народу, його внеску у світову культуру, а також усвідомлення унікальності та значущості національної спадщини.
2. **Виховний компонент.** Послугування історико-культурними артефактами для виховання почуття патріотизму, поваги до національних і державних цінностей, формування відповідальності за розвиток своєї країни. Через музейні навчальні програми можемо активно долучати здобувачів освіти до аналізу минулого, що сприяє розумінню сучасних викликів.
3. **Комунікативний компонент.** Музейна педагогіка створює платформи для діалогу між учасниками освітнього процесу. Експозиції та інтерактивні програми зумовлюють створення умов для здобуття знань, сприяють розвитку критичного мислення, обміну думками, формують колективну ідентичність здобувачів освіти.
4. **Інтеграція локального та загальнонаціонального.** Через ознайомлення з локальними культурними та історичними надбаннями музейна педагогіка сприяє інтеграції регіональної ідентичності в загальнонаціональну. Це розвиває почуття належності до громади і країни в цілому.
5. **Міждисциплінарність та інтерактивність.** Музейна педагогіка поєднує елементи історії, культури, соціології, педагогіки та психології. Інтерактивні методи (екскурсії,

квести, творчі майстерні) сприяють не лише засвоєнню знань, а й активному залученню здобувачів освіти до процесу пізнання, що підсилює їхню емоційну прив'язаність до національної спадщини.

Вочевидь музейна педагогіка в освітньому процесі є ключовим інструментом формування національної та громадянської ідентичності, допомагаючи здобувачам освіти усвідомити свою належність до народу, відчувати гордість за свою культуру та розвивати готовність до активної громадянської участі. Зв'язок музейної педагогіки з процесом утвердження національної та громадянської ідентичності особистості полягає в узаємодії між освітнім потенціалом культурних закладів та потребою суспільства у вихованні свідомих громадян, які ідентифікують себе як частину нації. Розкриємо основні аспекти цього зв'язку.

Музейна педагогіка забезпечує збереження та трансляцію культурної спадщини, передачу знань про національну історію, традиції та звичаї. Через інтерпретацію експозицій і колекцій особистість долучається до національного спадку, що формує усвідомлення своєї належності до певної культурної спільноти.

Освітні програми виставкових залів допомагають зберігати історичну пам'ять та осмислювати минуле через призму національних досягнень і викликів. Це зміцнює почуття ідентичності та дозволяє правильно розуміти роль свого народу в історичних подіях. Музейна педагогіка сприяє формуванню колективної ідентичності через особистісне усвідомлення свого місця в національній історії. Це стимулює почуття належності до громади та відповідальності за її розвиток.

Експозиції, присвячені державним символам, визначним історичним подіям чи видатним особистостям, сприяють вихованню патріотичних почуттів та розумінню важливості громадянської активності. У процесі музейного навчання доцільно демонструвати різноманітність і багатство національної культури, що допомагає ін-

тегрувати локальну ідентичність у загальнонаціональну. Одночасно такі освітні центри слугують платформою для взаємодії з іншими культурами, розвиваючи у відвідувачів толерантність і відкритість. Освітня діяльність музею формує здатність аналізувати сучасні суспільні виклики на основі історичного досвіду. Це сприяє розвитку громадянської зрілості та бажанню брати участь у соціальних і політичних процесах.

Усе зазначене формує переконання, що музейна педагогіка діє як освітній і виховний інструмент через специфічні методи комунікації, сприяє зміцненню національної та громадянської ідентичності особистості, дає змогу не лише усвідомити свою належність до нації, а й розвиває почуття відповідальності за її майбутнє.

В умовах збройного конфлікту роль педагога набуває вирішального значення для забезпечення стабільності та психологічного комфорту дітей і молоді. Усвідомлення національної ідентичності – важливий чинник, що зумовлює зміцнення відчуття безпеки та єдності в освітньому середовищі. Вивчення цієї категорії підтримує прагнення неухильного збереження та розвитку культурної спадщини та традицій України, що перебувають під загрозою через наслідки війни.

Педагог може виконувати роль культурного посередника, який допомагає не лише зберігати, а й передавати національні цінності в кризові часи. Питання утвердження національної ідентичності є основоположним для формування патріотичних почуттів як серед учнів, так і серед педагогів, що особливо важливо для зміцнення обороноздатності країни та протидії агресії (Довгий С. О., 2022).

Окрім цього, дослідження проблеми формування національної ідентичності може бути інтегрованим у програми психологічної підтримки та реабілітації педагогів, які зазнали стресу чи травм унаслідок війни. Такий підхід сприятиме формуванню взаєморозуміння серед різних соціальних груп, що є основою для розв'язання

конфліктів і побудови майбутнього після завершення воєнних дій.

Роль музейної педагогіки в утвердженні національної та громадянської ідентичності особистості доцільно розглядати в розрізі таких аспектів, як спадщина і культурна пам'ять, освіта та свідомість, соціальна інтеграція, міжкультурне взаєморозуміння, активна громадська участь.

Культурно-освітні центри зберігають спадщину та культурну пам'ять народу, а саме: історичні артефакти, твори мистецтва та інші об'єкти, що відображають історію та культуру країни. За допомогою освітньої діяльності музею ці цінності можуть бути доступні широкому загалу, допомагаючи зберегти і відтворити національну ідентичність. Такі заклади мають потенціал центрів освіти та навчання, де відвідувачі можуть вивчати історію, культуру та цінності свого народу. Освітні програми, експозиції та інтерактивні виставки можуть сприяти розвитку національної свідомості та формуванню громадянської ідентичності. В артпросторі педагоги створюють сприятливі умови для взаємодії та обміну думками між різними соціальними групами. Це має сприяти формуванню відчуття спільності та об'єднанню довкола колективних цінностей за ідентичністю (Довгий С. О., 2022).

У світі, де культурне розмаїття зростає, важливо стимулювати міжкультурне взаєморозуміння та повагу до різних культурних традицій. Музеї можуть виступати як майданчики для обміну культурним досвідом, сприяти комунікації та взаєморозумінню між різними групами населення. Залучення громадян до діяльності культурно-освітніх центрів та формування колекцій може стати важливим інструментом для відчуття належності до своєї культурної спадщини та розвитку громадянської активності.

Переконані, що освітня діяльність музеїв відіграє важливу роль для формування свідомого, обізнаного та злагодженого суспільства нашої країни, що в умовах російсько-української війни й у повоєнний

час набуває ще більшої актуальності.

Різні аспекти музейно-педагогічної діяльності досліджували Т. Ю. Белофастова, Л. А. Гайда, Ю. М. Ключко, О. В. Топилко, З. Б. Шинчук та ін. Методика музейно-педагогічної діяльності стала предметом досліджень мистецтвознавців, психологів, педагогів і методистів О. В. Караманова, І. В. Ласкій, М. Ю. Скирди, Н. С. Мартем'янової та інших. Їхні дослідження зосереджені на пошуку ефективних методів і форм роботи з учнями в музеях для створення сучасних музейно-педагогічних програм та проєктів. Однак бракує наукових робіт, які б надавали рекомендації щодо застосування різних педагогічних технологій під час підготовки та проведення музейних уроків для учнів усіх вікових груп.

Зупинімося докладніше на особливостях застосування музейних уроків в освітньому процесі. Демонстраційний матеріал та ідеї напрацьовано в ході участі автора розвідки в 2023 році в освітній поїздки делегацій працівників закладів післядипломної педагогічної освіти та керівників закладів загальної середньої освіти Миколаївської області до міста Праги (Чеська Республіка) в рамках реалізації міжнародного проєкту «Підтримка оновлення української освіти», напрям «Управління закладом освіти в кризових ситуаціях» (Україна, Чехія). Проєкт реалізується в рамках багаторічної плідної співпраці між Миколаївським обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти та чеською громадською організацією АМО (Association for International Affairs), міжнародного освітнього проєкту «Підтримка оновлення освіти в Україні», що фінансується Програмою трансформаційної співпраці Міністерства закордонних справ Чехії. Загальну координацію міжнародної проєктної роботи в Миколаївській області здійснюють В. І. Шуляр, д.пед.н., доцент, професор кафедри теорії й методики мовно-літературної та художньо-естетичної освіти, директор МОППО, заслужений учитель України, В. В. Стойкова, к.пед.н., доцент кафедри педагогіки, психології та

менеджменту освіти, заступник директора з науково-педагогічної роботи МОППО. У 2023 році в рамках співпраці педагогічні працівники Миколаївщини опанували навчальний онлайн-курс «Управління школою в кризових ситуаціях». 01–10 грудня 2023 року відбулась освітня поїздка делегацій працівників закладів післядипломної педагогічної освіти та керівників закладів загальної середньої освіти Миколаївської області до міста Прага (Чеська Республіка).

Музейні уроки як навчальний метод – це форма позакласної або позашкільної діяльності, яка містить елементи інтерактивного навчання, передбачає ознайомлення з експонатами, історією, культурною спадщиною, а також залучення учнів до творчої діяльності. Заняття можна проводити як у музеї, так і в класі за допомогою технологічних карт і спеціальних зошитів. Навчання з застосуванням технологічних карт та спеціальних музейних зошитів на друкованій основі є важливою частиною сучасної педагогічної практики, оскільки дозволяють інтегрувати музейний досвід в освітній процес, що робить процес навчання більш інтерактивним і практично орієнтованим.

Музейні уроки / заняття як навчальний метод мають такі особливості: інтеграція освіти та культури, інтерактивність, емоційна залученість, практична спрямованість, індивідуалізація, контекстуальність. Заняття з використанням технологічних карт і зошитів на друкованій основі поєднують навчальний матеріал із реальними експонатами; залучають здобувачів освіти до активної діяльності через завдання, квести, дискусії; створюють яскраві враження, що сприяє поліпшенню запам'ятовування; зумовлюють розвиток аналітичних і творчих навичок через роботу з матеріалами; можуть бути адаптовані до рівня підготовки та темпу навчання учасників; допомагають зрозуміти навчальний матеріал у ширшому історичному / культурному контексті. Музейні уроки / заняття зумовлюють розвиток компетенцій і формування ціннісного ставлення до культурної спадщини.

Технологічна карта – це засіб, який містить докладний опис етапів уроку або заняття, зокрема цілі, завдання, методи та прийоми роботи, матеріали та ресурси. Вона дає змогу педагогові чітко спланувати весь процес, ефективно управляти часом і ресурсами, а також передбачити можливі труднощі в роботі з учнями. Для музейного уроку технологічна карта зазвичай містить:

- мету уроку – що саме учні повинні засвоїти, якого результату досягнути;
- завдання – які конкретні навички і знання належить здобути;
- методи і прийоми – методи роботи з експонатами, інтерактивні завдання, бесіди, обговорення;
- матеріали – карти, схеми, фото, наочні посібники, роздаткові матеріали;
- оцінювання – як відбуватиметься поступ здобувачів освіти в опануванні знань і формуванні компетентностей.

Спеціальні музейні зошити на друкованій основі є інструментом для самостійної роботи здобувачів освіти під час або після уроку / заняття. Вони можуть фіксувати:

- запитання для самоперевірки – допомагають учням структурувати свої знання та перевірити, наскільки вони засвоїли матеріал;
- інтерактивні завдання – це можуть бути малюнки, які учні повинні доповнити, або завдання на співвіднесення експонатів з описами;
- схеми і таблиці – для аналізу та порівняння інформації;
- творчі завдання – учні можуть запропонувати своє бачення художнього твору або історичного артефакту, написати есе, провести дослідження;
- питання для рефлексії – учні можуть записати свої враження від побаченого в музеї, описати, як цей досвід змінив їхні погляди.

Підсумовуючи, визначимо переваги застосування технологічних карт та музейних зошитів: систематизація навчання, за-

лучення учнів до активної діяльності, індивідуалізація навчання, зручність у послуго-вуванні для здобувачів освіти і педагогів. Технологічні карти допомагають структурувати уроки / заняття та робити їх більш логічними і послідовними, використання зошитів із завданнями сприяє оптимізуванню засвоєння матеріалу та розвиткові критичного мислення. Завдяки зошитах можемо враховувати різні рівні знань та інтересів учнів, пропонуючи їм різні завдання залежно від потреб. Наявність друкованих матеріалів сприяє роботі з інформацією та збереженню записів для подальшого використання.

Наприклад, під час уроку / заняття в музеї педагог може використати технологічну карту, де передбачено такі етапи:

- вступ (ознайомлення з темою та метою уроку);
- основна частина (огляд експонатів, узаємодія з ними, коментарі, запитання до учнів);
- завдання для учнів (робота зі спеціальними музейними зошитами, заповнення таблиць, відповіді на питання);
- обговорення результатів (групове обговорення висновків і спостережень);
- рефлексія (здобувачі освіти діляться своїми враженнями та висновками);
- підсумок.

Уроки / заняття в культурно-освітньому центрі з використанням технологічних карт і спеціальних зошитів створюють можливість для інтеграції музейного контексту в освітній процес, що дозволяє здобувачам освіти не лише глибше зануритися в матеріал, але й розвивати аналітичне мислення, виявляти творчий підхід до виконання, а також зацікавленість в ознайомленні з культурною спадщиною.

Зупинімося докладніше на зразках завдань уроку / заняття для здобувачів освіти на прикладі зошита для відвідувачів чеського Педагогічного музею імені Яна Амоса Коменського.

Зошит для відвідувачів чеського Педагогічного музею імені Яна Амоса Коменського (м. Прага). Переклад – Наталії Хріненко, учителя чеської мови
Загальної школи імені Едварда Бенеша

НАРОДНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ МУЗЕЙ І
БІБЛІОТЕКА

Я. А. КОМЕНСЬКОГО

ІМ'Я -----

ПРЕДМЕТ-----

КЛАС-----РІК-----

1. Napiš své jméno cyrilicí.

Jak pracovat: Přilož pracovní list na kovovou desku a obtáhni správná písmenka.

2. Doplň údaje v tabulce.

Náповěда: Pomohou ti panely „Christianizace a slovanská kultura“, „Kláštery, klášterní a městské školy“, „Pražská univerzita a její mezinárodní význam“.

Kdy	Kdo	Co	Kde
863		staroslověnština	
		klášter	Břevnov u Prahy
1348	Karel IV.		

1. Напиши своє ім'я кирилицею.

Як працювати: Приклади робочий аркуш на металеву пластину і обведи правильні букви.

2. Доповни дані в таблиці.

Підказка: Допоможуть тобі стенди «Християнізація і слов'янська культура», «Монастирі, міські школи та школи при монастирях», «Празький університет та його міжнародне значення».

Коли	Хто	Що	Де
863		Старослов'янська мова	

		Монастир	Бржевов у Празі
1348	Карл IV		

3. Najděte panel „Rozmanitost škol v 16. století“, kde je obrázek se dvěma učiteli. Co právě učitelé dělají? Na co používají učitelé předmět, který drží v ruce?

4. V období baroka sloužila jako vyučovací jazyk na univerzitě a středních školách:

a) latina b) němčina c) čeština

5. 28. březen je významným dnem. Víš, co bychom si měli připomenout?

3. Знайдіть стенд «Розмаїтість шкіл у XVI столітті», де є малюнок із двома вчителями. Що роблять учителі? Для чого вчителі використовують предмет, який тримають у руці?

4. У добу бароко була мовою навчання в університетах та середніх школах:

a) латинська в) німецька с) чеська

5. 28 березня є визначним днем. Знаєш, про що ми мали б згадати?

<p>6. Znáte dobře díla Komenského? Doplňte názvy! Nápověda: Pomohou ti jak panely, tak dotykové obrazovky s informačním programem o J. A. Komenském.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Dvěře jazyků _____ • Informatorium školy _____ • _____ v obrazech <p>7. Muž na tomto obrázku je autorem Všeobecného školního řádu, který vydala císařovna Marie Terezie roku 1774. Jak se jmenuje?</p> 	<p>6. Чи добре знаєте твори Коменського? Доповніть назви!</p> <p>Підказка: Допоможуть тобі як стенди, так і сенсорні монітори з інформаційною програмою про Я. А. Коменського.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Двері мов..... • Інформаторіум школи..... • .....в малюнках <p>7. Чоловік на цьому малюнку є автором загальношкільних правил, які в 1774 році видала імператриця Марія Терезія. Як його звати?</p>
<p>8. V jakém věku musely děti navštěvovat školu v době vydání Všeobecného školního řádu?</p> <p>9. Dobře si prohlédni dřevěný model školy, který již zachytil, jak vypadala na počátku 19. století. Urči, které z následujících dětí do ní mohlo chodit v době, kdy byla postavena:</p> <ul style="list-style-type: none"> a) Naděжда se narodila v roce 1955, do první třídy Základní devítileté školy začala chodit v roce 1961. b) Josefa se narodila v roce 1820 a do první třídy triviální školy začala chodit v roce 1826. c) Janek se narodil ve stejném roce, kdy se král Václav IV. z rodu Lucemburků ujal vlády. <p>Takto vypadala třída před 200 lety.</p>	<p>8. У якому віці мусили діти відвідувати школу в період видання Загальношкільних правил?</p> <p>9. Розгляньте дерев'яну модель школи, яка відтворює, який вигляд вона мала на початку XIX століття. Визначте, хто з нижче названих дітей міг ходити до неї в період, коли вона була побудована.</p> <ul style="list-style-type: none"> a) Надія народилася в 1955 році, до першого класу загальної дев'ятирічної школи почала ходити в 1971 році. b) Йосефа народилася в 1820 році і до першого класу тривіальної школи почала ходити в 1826 році. c) Янек народився в тому ж році, коли король Вацлав IV з роду Люксембургів почав владарювати. <p>Такий вигляд мав клас 200 років тому.</p>
<p>10. Spoj pojmy se správným obrázkem a napiš, k čemu se pomůcky používaly. Nápověda: Podívej se do vitrín v sále se školními lovicemi a do skříně s pomůckami v kabinetě.</p> <p>Kalamář: _____</p> <p>Tabulka: _____</p> <p>Násadka s perem: _____</p> <p>Tellurium: _____</p>	<p>10. З'єднай терміни з малюнком і напиши, для чого це приладдя використовували.</p> <p>Підказка: Подивися на вітрини в залі зі шкільними партами і до шафи з приладдям в кабінеті.</p> <p>Каламар</p> <p>Дошка</p> <p>Ручка з пером</p> <p>Телурій</p>

<p>11. V sále se školním lavicemi najdeš vedle lavic na stěnu připevněný listovač se školními obrazy. Najdi obrázek s krtkem, netopýrem a rejskem. Napiš, jaká pojmenování těchto zvířátek vymyslel jeho autor Karel Slavoj Amerling.</p> <p>12. Jaký obor studoval Jan Opletal, postřelený během demonstrace 28. října 1939?</p>	<p>11. У залі зі шкільними партами побачиш біля парт на стіні прикріплену підставку зі шкільними малюнками. Знайди малюнок із кротом, кажаном і землерийкою. Напиши, які назви цим тваринкам придумав його автор Карл Славој Амерлінг.</p> <p>12. За якою спеціальністю здобував освіту Ян Оплетал, якого було поранено під час демонстрації 28 жовтня 1939 року?</p>
<p>13. Kdy byly uzavřeny české vysoké školy?</p> <p>14. K jakému účelu byly nacisty využívány některé školní budovy?</p> 	<p>13. Коли були закриті чеські університети?</p> <p>14. З якою метою нацисти використовували деякі шкільні будівлі?</p>

Зошит для відвідувачів чеського Педагогічного музею імені Яна Амоса Коменського є цінним інструментом для реалізації освітніх завдань музейного уроку. Аналізуючи його зміст, можна зробити такі висновки про основні завдання музейного уроку:

1. **Освітнє завдання** – зошит сприяє поглибленню знань про життя та педагогічну спадщину Яна Амоса Коменського, а також загального розуміння етапів розвитку педагогіки. Завдяки завданням і вправам відвідувачі засвоюють інформацію

у структурованій та інтерактивній формі, що допомагає ліпше запам'ятовувати матеріал.

2. **Розвивальне завдання** – використання вправ зошита сприяє розвитку критичного мислення, аналітичних навичок і творчого підходу. Наприклад, завдання, що потребують аналізу історичних документів, створення власних педагогічних ідей або розроблення нових способів викладання, стимулюють мислення здобувачів освіти.
3. **Виховне завдання** – матеріали зо-

шита формують у відвідувачів повагу до педагогічної праці, збагачують духовний світ і сприяють вихованню ціннісного ставлення до освіти як ключового елемента розвитку суспільства. Крім того, такі уроки сприяють формуванню національної ідентичності та культурної самосвідомості через ознайомлення з історією освіти.

4. Інтерактивність і зацікавлення – завдання в зошиті спроектовані так, щоби, залучаючи здобувачів освіти до вивчення теми заняття, заохочувати їх до активної участі. Наприклад, квести, інтерактивні ігри або запитання, що спонукають до дискусії, роблять урок / заняття цікавим і динамічним.

5. Індивідуалізація навчання – для кожного здобувача освіти зошит – ефективний засіб для створення умов роботи у власному темпі, виконання завдання відповідно до рівня підготовки. Це забезпечує комфортне засвоєння матеріалу.

Музейний урок із використанням зошита не лише передає знання, а й формує предметні компетентності, залучає до активного навчання і виховує цінності, що відповідають ідеям Яна Амоса Коменського як видатного педагога.

Висновки. У ході проведеного дослідження музейної педагогіки в контексті утвердження національної та громадянської ідентичності здобувачів освіти досягнуто поставлену мету та виконано визначені завдання.

Вивчення питання утвердження національної та громадянської ідентичності здобувачів освіти засобами музейної педагогіки в умовах війни та повоєнного часу є актуальним, своєчасним і доцільним.

Музейна педагогіка в контексті утвердження національної та громадянської ідентичності здобувачів освіти є потужним освітньо-виховним інструментом формування в молоді розуміння власної національної належності, патріотизму та

громадянської свідомості. Завдяки музеям як хранилищам культурної спадщини педагогіка може сприяти усвідомленню особистості свого місця в національній історії та сучасному суспільстві.

Визначені основні аспекти музейної педагогіки у формуванні національної свідомості, історичної пам'яті здобувачів освіти, інтеграції регіональної ідентичності в національну, розвиткові міжкультурного діалогу, патріотичному вихованні, формуванні критичного мислення.

Завдання педагога у формуванні національної та громадянської ідентичності здобувачів освіти засобами музейної педагогіки передбачають:

- посередництво між музеєм і здобувачами освіти, допомогу в інтерпретації експонатів, адаптації музейного контенту до вікових особливостей і потреб учнів;
- модерацію діалогу, створення можливості для відкритих дискусій, надання допомоги у формуванні власної думки про історію та національні цінності;
- організацію творчої взаємодії, сприяння активному залученню здобувачів освіти через квести, майстер-класи, інтерактивні виставки тощо.

Значення музейної педагогіки полягає не лише в сприянні утвердженню національної та громадянської ідентичності здобувачів освіти, а й у забезпеченні емоційної та інтелектуальної залученості молоді до збереження національної спадщини. Це особливо важливо в контексті зміцнення єдності нації та формування покоління свідомих, відповідальних громадян.

Проведене дослідження не претендує на остаточне розв'язання розглядуваної проблеми. **Перспективним** убачаємо дослідження питань реалізації музейної педагогіки та проведення музейних уроків в умовах дистанційної і змішаної форм організації освітнього процесу, пошуку нових можливостей для інновацій у контексті музейної педагогіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» // Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>
2. Караманов О. В. Музейна педагогіка в системі сучасної освітньої парадигми та поширення наукових знань / О. В. Караманов // Музейна педагогіка в науковій освіті: збірник тез доповідей учасників I Всеукраїнської науково-практичної конференції, 28 листопада 2019 р., м. Київ. – Біла Церква : видавництво «Авторитет» ФОП Курбанова Ю. В., 2019. – С. 48–50
3. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : монографія / М. А. Козловець. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.
4. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України // Режим доступу: https://zakononline.com.ua/documents/show/506238__695642#n12
5. Кремень В. Україна: осягнення ідентичності / В. Кремень // День. – 2005. – 23 серпня. – С. 1, 6.
6. Музейна педагогіка в науковій освіті : монографія / ред. кол.: С. О. Довгий, О. М. Топузов, В. А. Бітаєв та ін. ; за наук. ред. С. О. Довгого. – Київ : Національний центр «Мала академія наук України», 2020. – 334 с. DOI: <https://doi.org/10.32405/978-617-7945-15-3-2020-111>
7. Музейна педагогіка в умовах воєнного стану : збірник матеріалів Міжнародного круглого столу, м. Київ, 26 травня 2022 р. / за наук. ред. С. О. Довгого. – Київ : Національний центр «Мала академія наук України», 2022. – 424 с. DOI : <https://doi.org/10.32405/978-617-7945-45-0-424>
8. Нагорна Л. П. Національна ідентичність в Україні / Л. П. Нагорна. – К. : ПіЕНД, 2002. – 272 с.
9. Про затвердження Порядку підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Постанова Кабінету Міністрів України від 14 листопада 2023 р. № 1196. // Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1196-2023-п#Text>
10. Пусепліна Н. М. Музейно-педагогічна діяльність у системі освіти дорослих / Н. М. Пусепліна // Педагогічні науки. – 2011. – № 3. – С. 30.
11. Снагощенко В. В. Професійна підготовка майбутнього вчителя історії засобами музейної педагогіки : автореф. ... дис канд. пед. наук : 13.00.04 / В. В. Снагощенко. – Київ, 2010. – 21 с.
12. Червінська І. Музейна педагогіка як інструмент взаємодії закладів освіти і музеїв у сучасному соціокультурному просторі / І. Червінська // Освітні обрії. – 2019. – № 2. – С. 16–21.
13. Удовиченко Л. Проблема культурно-національної ідентичності та шляхи її вирішення у новій українській школі / Л. Удовиченко // Педагогічна освіта: Теорія і практика. Психологія. Педагогіка, вип. 37 (1). – Серпень 2022. – С. 70–75. Режим доступу: <https://pedosvita.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/330> DOI:10.28925/2311-2409.2022.3710.

**MUSEUM PEDAGOGY IN THE ESTABLISHMENT OF
NATIONAL AND CIVIC IDENTITY OF STUDENTS**

Sokurenko Olena,

*Candidate of Pedagogical Sciences (Ph.D.),
Associate Professor,
Head of Department of Theory and Methods of
Preschool and Primary Education
Mykolaiv In-Service Teachers Training Institute,
4-a Admiralska Street, 54001, Mykolaiv, Ukraine
olena.sokurenko@moippo.mk.ua*

The Russian-Ukrainian war has intensified scientific research into effective resources and methods for strengthening the Ukrainian national and civic identity of students. The need to bolster national and patriotic education, as well as affirm national and civic identity during wartime and post-war periods, is well-founded. Consequently, it is essential to identify effective strategies, methods, and resources to achieve these objectives.

This scientific and methodological article substantiates the relevance and demonstrates the feasibility of employing museum pedagogy to foster Ukrainian national and civic identity among students. It provides a definition of the concept of «museum pedagogy» in the context of national and civic identity formation. Furthermore, the author identifies the core components of museum pedagogy as tools for enhancing students' sense of national and civic belonging.

The article highlights the unique aspects of museum lessons and classes as an educational method. It outlines an approximate structure for conducting museum lessons or classes and presents their technological map. Examples of student assignments for museum lessons are included, specifically illustrated through a notebook designed for visitors to the Jan Amos Comenius Czech Pedagogical Museum.

Museum pedagogy, in the context of strengthening national and civic identity, serves as a powerful educational tool, fostering young people's understanding of their nationality, patriotism, and civic responsibility. Through museums as custodians of cultural heritage, this pedagogical approach enhances individuals' awareness of their place in national history and contemporary society.

Emerging as a modern scientific discipline and an innovative educational technology, museum pedagogy transforms traditional lessons by «revitalizing» exhibits and imbuing them with new meanings and values. It encompasses a broad spectrum of activities, formats, and audiences, facilitating an interactive and multidimensional educational process within cultural and educational settings.

Keywords: *identity; museum lesson; museum pedagogy; national identity; national-patriotic education; Ukrainian national identity.*

REFERENCES

1. Chervinska, I. (2019). Muzeina pedahohika yak instrument vzaiemodii zakladiv osvity i muzeiv u suchasnomu sotsiokulturnomu prostori [Museum pedagogy as a tool for interaction between educational institutions and museums in the modern socio-cultural space]. *Osvitni obrii*, 2, 16–21 (ukr).
2. Dovhyi, S. O. (2022). *Muzeina pedahohika v umovakh voiennoho stanu* [Museum pedagogy in martial law]. Kyiv: Natsionalnyi tsentr «Mala akademiia nauk Ukrainy». DOI: <https://doi.org/10.32405/978-617-7945-45-0-424> (ukr).
3. Dovhyi, S. O., Topuzov, O. M., Bitaiiev, V. A. & ta in. (2020). *Muzeina pedahohika*

v naukovii osviti [Museum pedagogy in scientific education]. Kyiv: Natsionalnyi tsentr «Mala akademiia nauk Ukrainy». DOI: <https://doi.org/10.32405/978-617-7945-15-3-2020-111> (ukr).

4. Karamanov, O. V. (2019). Muzeina pedahohika v systemi suchasnoi osvithoi paradyhmy ta poshyrennia naukovykh znan [Museum pedagogy in the system of the modern educational paradigm and the dissemination of scientific knowledge]. *Muzeina pedahohika v naukovii osviti*, 48–50. Bila Tserkva: vydavnytstvo «Avtorytet» FOP Kurbanova Yu. V. (ukr).

5. Kontseptsiiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia v systemi osvity Ukrainy [The concept of national-patriotic education in the education system of Ukraine]. Retrieved from: https://zakononline.com.ua/documents/show/506238__695642#n12 (ukr).

6. Kozlovets, M. A. (2009). *Fenomen natsionalnoi identychnosti: vyklyky hlobalizatsii* [The phenomenon of national identity: challenges of globalization]. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka (ukr).

7. Kremen, V. (2005). Ukraina: osiahnennia identychnosti [Ukraine: Understanding Identity]. *Den*, 23 serpnia, 1, 6 (ukr).

8. Law of Ukraine «On the Basic Principles of State Policy in the Sphere of Strengthening Ukrainian National and Civic Identity». Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (ukr).

9. Nahorna, L. P. (2002). *Natsionalna identychnist v Ukraini* [National Identity in Ukraine]. K.: IPiEND (ukr).

10. On approval of the Procedure for training, retraining and advanced training of specialists in the field of strengthening Ukrainian national and civic identity. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 14, 2023 No. 1196. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1196-2023-п#Text> (ukr).

11. Puseplina, N. M. (2011). Muzeino-pedahohichna diialnist u systemi osvity doroslykh [Museum-pedagogical activity in the system of adult education]. *Pedahohichni nauky*, 3, 30 (ukr).

12. Snahoshchenko, V. V. (2010). *Profesiina pidhotovka maibutnoho vchytelia istorii zasobamy muzeinoi pedahohiky* [Professional training of future history teachers by means of museum pedagogy]. Kyiv (ukr).

13. Udovychenko, L. (2022). Problema kulturno-natsionalnoi identychnosti ta shliakhy yii vyrishennia u novii ukrainskii shkoli [The problem of cultural and national identity and ways of its solution in the new Ukrainian school]. *Pedahohichna osvita: Teoriia i praktyka. Psykholohiia. Pedahohika*, vyp. 37 (1), 70–75. Retrieved from: <https://pedosvita.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/330> DOI: <https://doi.org/10.28925/2311-2409.2022.3710> (ukr).

Стаття надійшла до редакції: 26.11.2024

Прийнята до друку: 27.11.2024